

The article takes a view of main stages of development of the Ukrainian liberation movement in 1920–1950-th and gives a basic examination of its structures. The main attention is attracted to the activity of the OUN as a core of the Ukrainian underground. It is claimed that the main aim of Ukrainian liberation movement was the change of consciousness of local residents and breeding the readiness for revolution.

Keywords: the Ukrainian liberation movement, the Ukrainian underground, UVO, OUN, UHVR, UPA.

УДК 94(477: 329.73: 94(430)

Іван ПАТРИЛЯК

ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НІМЕЦЬКОМУ ОКУПАЦІЙНОМУ РЕЖИМОВІ: МІФИ ТА РЕАЛІЇ

У статті проаналізовано причини, хід і наслідки боротьби українського визвольного руху з німецьким окупаційним режимом. Виділено низку етапів у взаєминах між організованим українським націоналістичним підпіллям та повстанською армією й німецькими окупаційними силами між 1941 і 1944 рр., зроблено спробу вивести узагальнені цифрові підсумки збройного протистояння.

Ключові слова: український визвольний рух, підпілля, повстанська армія, окупаційний режим.

Дослідження діяльності українського визвольного руху в період Другої світової війни вже понад двадцять років у незалежній Українській державі викликає не лише гострі наукові, а й не менш гострі політичні дискусії. Попри те, що вченими було опубліковано сотні томів документів і тисячі досліджень, у масовій свідомості продовжує побутувати думка про співробітництво українських націоналістів з гітлерівцями, а голос дослідників часто не долинає до громадян або тоне в шумі політичних дебатів, на яких продовжують повторюватися “старі як світ” ідеологічні кліше. Якось донецький історик Юрій Теміров наголосив на тому, що “Схід не визнає УПА через недостатню обізнаність із фактами”¹, але протягом останніх десятиліть було опубліковано “гори” фактів, тисячі документів (німецьких, радянських, польських, повстанських), які “кричать” про боротьбу українського визвольного руху з гітлерівською Німеччиною, проте ці факти оголошуються політиками “недостовірними”, а громадяни схильні більше довіряти “своєму” політику “із телевізора”, ніж невідомому їм “якомусь” історикові. На жаль, це наша об’єктивна реальність, яка відображає стан суспільства й стан держави. Відтак професійним історикам, дослідникам історії визвольного руху, аби не впасти у відчай, залишається лише одне – уперто працювати, намагаючись своїми дослідженнями, наче краплями води, підточувати стіну нерозуміння, несприйняття, ворожості й відторгнення. У цьому контексті спробуємо здійснити узагальнюючий концептуальний огляд проблеми протистояння українського визвольного руху нацистській Німеччині.

Насамперед наголосимо на засадничій тезі – український визвольний рух (репрезентований ОУН та УПА) у роки Другої світової війни не можна механічно відносити до тієї чи іншої воюючої сторони (антигітлерівської чи прогітлерівської коаліції), він є типовим визвольним, антиколоніальним рухом, який вів свою боротьбу за реалізацію стратегічної мети – здобуття незалежної держави, а геополітична ситуація у світі лише коригувала тактичні методи боротьби.

Війна, що її провадила УПА, частково хронологічно збіглася з Другою світовою війною, але це автоматично не робить цілі УПА співзвучними до цілей тієї чи іншої воюючої сторони. Тільки стратегічна мета визвольного руху визначала його зовнішню та внутрішню політику, про що наголошувалося в програмних документах ОУН, які чітко вказували, що основною метою руху є самостійність України, а союзницькі стосунки з іноземними державами чи іншими визвольними рухами можливі винятково за умови визнання ними права українців на власну державність². Виходячи із цих фундаментальних засад, керівники визвольного руху будували свою політику, у тому числі й щодо Німеччини. Ставлення ОУН, а згодом й УПА “від-

штовхувалося” не від того, якою була пануюча в цій країні ідеологія чи яку внутрішню політику проводили нацисти, а лише від факту ставлення Берліна до ідеї української незалежності та факту окупації й експлуатації Німеччиною українських земель.

Відтак стає зрозуміло, чому напередодні й у перші дні війни між Німеччиною та СРСР Берлін розглядався українськими націоналістичними колами як природний союзник українського визвольного руху, котрий руйнує головного поневолювача українських земель – сталінську наддержаву. Так само й зрозумілою була реакція бандерівської ОУН на невизнання німцями оголошеної 30 червня 1941 р. державності. Фактично Акт 30 червня, попри свою лояльну до Німеччини риторичку, став актом оголошення війни колоніальним планам Берліна, він був цілковито несподіванкою для німецьких політичних кіл і спеціальних служб. Від перших арештів С.Бандери та його найближчих соратників на початку липня до 17 липня 1941 р. нацисти намагалися переконати лідерів революційної ОУН відкликати самостійницьку декларацію й співпрацювати з Німеччиною. Це був період, коли учасники ОУН(б) відкрито формували українську адміністрацію на Західній і Правобережній Україні³, період, який можна охарактеризувати словами “ні миру, ні війни”. Після впертих відмов С.Бандери та Я.Стецька скасувати самостійницьку декларацію 17 липня з Берліна надійшла директива для СД, поліції, жандармерії та вермахту з наказом арештовувати активістів “руху Бандери”, які продовжували оголошувати незалежність у містах на сході від Збруча й формувати там адміністрацію⁴. У відповідь 21 липня політичне бюро ОУН(Б) у Берліні опублікувало Меморандум, у якому констатувало, що оголошення незалежності 30 червня є історичним фактом, а “удар по українському уряду буде трактуватися українським народом як ворожий акт німецького Райху проти ідеї української державності”⁵. Після оприлюднення цього документа український визвольний рух вступає в стадію відвертого протистояння з німецькими окупаційними силами.

Перший етап у цьому протистоянні, на нашу думку, слід датувати кінцем липня 1941 р. – січнем 1942 р. Його можна визначити як оборонно-реорганізаційний. У цей час ОУН(Б) здійснила повернення до конспіративних методів діяльності, реорганізувала свою мережу, розповсюдила її на давню підрадянську Україну, розпочала агітаційну боротьбу проти німецької окупації та спробувала закріпити свої кадри в адміністрації й поліції для ведення розвідки й здійснення певного контролю над цими структурами. Саме на цей етап припадають масові болючі арешти, ув’язнення та знищення цілого пласту провідних членів визвольного підпілля, які мали місце у вересні – грудні 1941 р. і січні 1942 р.⁶

В умовах репресій з боку німецького апарату держбезпеки керівники націоналістичного підпілля на початку 1942 р. прийшли до ідеї масштабної підготовки до загальнонаціонального повстання, яке мало б розгорнутися в момент, коли німці переможуть на східному фронті, “перекинуть” основні війська на захід для боротьби із союзниками й там зазнають поразки⁷. Саме в такий період дезінтеграції німецької імперії (за зразком листопада 1918 р.) мало початися загальноукраїнське повстання, підготоване оунівцями⁸. Тобто на початку 1942 р. принципово було вирішене питання розгортання антинімецького повстання. Слід було лише дочекатися такого історичного моменту, коли це повстання дало б бажаний результат. Власне тому в цей час оунівці виступають проти партизанської боротьби, розглядаючи її як марну трату сил⁹. Їм не було резону “пускати під укіс” німецькі військові ешелони, бо швидка поразка Німеччини (ще до розгрому СРСР) не віщувала незалежності для України. Зовсім інша справа – розгром Німеччини американцями й британцями після гіпотетичної перемоги над Росією. Ослаблення Росії, відсутність польської держави давали українцям шанс завоювати в період хаосу та невизначеності власну державність. Тому другий етап у стосунках між українським визвольним рухом і німецькою окупаційною владою, який ми датуємо лютим – жовтнем 1942 р., є періодом накопичення сил до всеукраїнського повстання, етапом масової агітації та пропагандистської роботи, скріплення структур підпілля на всій території України.

Якраз у цей період під тиском обставин починають проявлятися перші розходження в ставленні до ідеї загальнонаціонального повстання між керівниками Проводу, які перебували в Галичині, і керівниками крайових структур, які працювали на території РКУ. Які обставини підштовхували крайових лідерів ОУН(Б) на Волині, Поліссі та Центрально-Східній Україні до необхідності паралельно з підготовкою всеукраїнського виступу розпочати поетапне розгор-

тання партизанської боротьби проти німців ще до визначення ситуації на фронтах? Відповідь на це питання однозначна – бруталізація німецького окупаційного режиму в Райхскомісаріаті. Голод у великих містах РКУ взимку 1941–1942 рр., кампанія насильної мобілізації остарбайтерів з весни 1942 р.; безглузді страждання й смерть полонених червоноармійців на очах у цивільного населення, безоглядне й жорстоке винищення єврейського населення – підірвали лояльність українського населення РКУ до нової влади, яка в багатьох місцевостях перетворилася у відверту ворожість. Ворожість, яку радянське підпілля почало поступово матеріалізувати в активний опір. За таких умов націоналістам не залишалось іншого вибору як тільки самим розгорнути гасло активної боротьби з німцями партизанськими методами до остаточного з'ясування ситуації на фронтах.

Були ще й інші фактори, які змушували лідерів ОУН(Б) у РКУ схилитися до ідеї партизанської боротьби. Так, після провалу радянських наступальних операцій у травні 1942 р. і швидкого контрнаступу вермахту в напрямку Волги й Кавказу багато хто в керівництві ОУН(Б) на Волині почав сумніватися в тому, чи після розгрому СРСР Німеччина не зможе досягти сепаратного миру із Заходом, залишившись, таким чином, володарем сходу Європи на довгі десятиліття. За цих умов поставало питання, чи здатна ОУН провести якесь значне повстання проти сильної, переможної Німеччини, яка припинить війну? Питання було риторичним. Відтак один із лідерів ОУН(Б) на Волині С. Качинський у розмовах зі своїм оточенням відверто заявляв про необхідність починати збройну боротьбу з Німеччиною ще до її перемоги на сході, щоб тим самим продовжити здатність Червоної армії оборонятися проти вермахту, яка, урешті-решт, вичерпає ресурси обох воюючих сторін¹⁰.

Важливим фактором, який штовхав підпілля в РКУ до думки про потребу партизанської війни, були масові арешти підпільників. Мережа підпілля на сході була слабшою, ніж у Галичині, постійні арешти керівників різного рівня або зв'язкових у Райхскомісаріаті відчувалися набагато болючіше, ніж у Галичині. Відтак партизанська війна розглядалася як можливість зберегти кадри, які можна було забрати із населених пунктів у лісові масиви.

Тому другому періодові протистояння визвольного руху з німецьким окупаційним режимом притаманна певна дуалістичність методів боротьби – з одного боку, це спроби накопичення сил, а з іншого, – намагання розгорнути партизанський рух під прапорами революційної ОУН. Що такі факти мали місце, найкраще свідчать документи німецького гестапо й СД, які вже в травні-червні 1942 р. указували на те, що в генеральній окрузі Волинь – Поділля “рух Бандери” робить напади на поїзди з остарбайтерами з метою звільнити забраних до праці, знищує німецькі сільськогосподарські підприємства, пошкоджує комунікації¹¹, здійснює військову підготовку молоді в таборах і на підпільних курсах¹² тощо. Нарешті, наприкінці другого етапу – у жовтні 1942 р. – німецькі документи фіксують створення бандерівцями в околицях Сарн “національних банд”, які стаціонарно перебувають у лісах й отримують поповнення¹³.

Третій етап протистояння між українським визвольним рухом і німецькою окупаційною машиною слід, на наше переконання, датувати листопадом 1942 р. – травнем 1943 р. У цьому часовому проміжку Провід ОУН(Б) погодився з аргументами крайових керівників підпілля в РКУ з думкою про те, що партизанську боротьбу треба розглядати як початковий етап загальнонаціонального повстання¹⁴. Робота організації почала розгортатися у двох напрямках – на території РКУ мали прискорено формуватися партизанські відділи, які вступали б в активну боротьбу з німцями, а на території Галичини мусило тривати планомірне накопичення сил і підготовка до створення регулярної армії після початку масштабного збройного виступу. Становище на фронтах на зламі 1942–1943 рр. бачилося лідерам ОУН(Б) таким: радянський контрнаступ під Сталінградом послабить, але не зламає вермахт. Протягом року позиційні бої зі змінним успіхом будуть точитися на території Західної Росії та Східної України й Східної Білорусії. Загальне виснаження, революції та розвал у воюючих країнах почнуться, коли фронт орієнтовно перебуватиме на лінії Мозир – Харків – Ростов-на-Дону¹⁵. Після внутрішніх потрясінь у воюючих наддержавках, розвалу фронту й загальної дезорганізації оунівці планували, завдяки проведеній підготовчій роботі, здійснити швидку мобілізацію призовників до своїх військових відділів, сконцентрувати їх у визначених місцях і відправити на кордони України з метою зайняти оборону по периметру від усіх імовірних противників¹⁶. У цій схемі створеним

раніше партизанським відділам, які б уже отримали бойовий досвід, відводилася роль ядра майбутньої армії. Саме навколо них повинні б концентруватися новомобілізовані, а колишні партизани мали б ставати командирами створюваних регулярних частин. Подібна тактика дещо нагадувала дії ірландців у роки Першої світової війни, а також пізніший спосіб дій партизанів Й.Тіто в Югославії та в'єтнамських повстанців у боротьбі з французами й американцями.

Протягом третього етапу документи фіксують розбудову структур військових відділів ОУН(б) й отримання ними у квітні 1943 р. (унаслідок домовленостей із Т.Боровцем) назви УПА. Також якраз на цей період ми можемо віднести перші документальні згадки про більші сутички й бої німецькими силами безпеки. Так, у звітах німецької поліції за грудень 1942 р. указувалося, що протягом того місяця націоналістичні боївки лише в околицях Рівного здійснили близько ста “бандитських нападів” на німецькі підприємства й склади для “забезпечення банд продовольством і обмундируванням”¹⁶. Німецькі військові аналітики згодом констатували, що перші українські національні “банди” з’явилися в районі Сарн у вересні 1942 р. Згодом їхня діяльність поширилася на район Костопіль – Людвипіль – Березне. Від першої половини березня 1943 р. українські “банди” розповсюдили свою діяльність на південь Рівного – Дубна – Звягеля, а в другій половині березня й у квітні – на всі західні та південні райони Волинської, Рівненської й північні райони Тернопільської та Кам’янець-Подільської областей¹⁸.

Перший більший бій з німцями легендарного відділу Г.Перегіняка (“Коробки”) фіксується 20 січня 1943 р., а не 8 лютого, як вважають більшість учених. Саме наприкінці січня повстанці зробили першу велику засідку на німецьку поліційну колону (четверо німецьких поліцейських, взвод власівців й український шуцман-перекладач), яка рухалася дорогою поблизу с. Городець Володимирецького району Рівненщини, супроводжуючи в поїзді сарненського гебітскомісара. Під час нападу загинув гебітскомісар, четверо німецьких й один український поліцейський, решта колони відступила на Володимирець¹⁹. Уже після цієї акції повстанці наважилися атакувати містечко Володимирець і напасти на тюрми в Дубно, Кременці, Пінську²⁰ та ін. Протягом січня-лютого 1943 р., за німецькими даними, українські села в долині р. Случ перетворилися на повстанську республіку (“партизанські бази”), у якій уже тоді повстанці запровадили, за повідомленнями поліції, власні гроші – “карбованці” зі своїми штемпелями. На грошах виявлено два різновиди штемпелів. Один штемпель відображає гасло “Слава Україні! Слава Героям!”, а інший – “Слава Бандері!”²¹.

У березні 1943 р. німецькі донесення повідомляли, що діяльність “українських банд” охопила Полісся, розповсюдилася на південну Рівненщину, Кременеччину та південь Волинської області: “Станом на 20 березня 1943 р., згідно з повідомленнями, у Волинсько-Подільському генеральному окрузі бандами було розкрадено та знищено: 42 067 ц пшениці, дрібного зерна, олійних культур тощо; 21 454 ц соломи; 35 820 ц сіна; 989 коней і лоша, серед них цінні породи жеребців з кінських заводів; 3 336 голів великої рогатої худоби; 447 свиней; 1 896 овець. [...] напади було вчинено на 405 державних господарств, 94 молокозаводи, сепараторні пункти [...], 12 винокурень і спиртзаводів, 4 ставкові або рибні господарства, 21 канцелярію заготівельно-збуткової контори [...] Зрозуміло, що найбільше страждають польові роботи, а відповідно і постачання товарами в небезпечних районах. Треба сказати, що на Волині є лише два райони, вільні від банд. Особливо небезпечними є виступи національно-українських банд у районах Кременець – Дубно – Костопіль – Рівне. Українські національні банди одночасно атакували в ніч з 20 на 21 березня всі окружні економічні об’єкти округи Кременець. При цьому один з них був повністю знищений. При цьому загинуло 12 німців – господарників, лісників, солдатів і поліцейських. Хоча сили поліції і вермахту були негайно надані в розпорядження, дотепер відвойовано лише 2 райони. Однак свобода керівників сільського господарства в цих районах ще не відновлена [...] Роботи з обробляння поля більш ніж у 500 державних господарствах на Волині знаходяться в небезпеці, тому їхні показники будуть різко падати”²².

Протягом березня й квітня 1943 р. повстанці вже цілковито контролювали цілі райони (наприклад, у Костопільському районі під їхнім контролем перебувало 95% сіл), де зафіксовано перші спроби створення власної адміністрації²³. На Кременеччині 6 квітня 1943 р. німці запровадили надзвичайний стан і застосували великі поліційні сили, щоб бодай відновити контроль над дорогами й залізницями²⁴. Від 15 березня до 17 квітня 1943 р. відділи повстанців зуміли

успішно атакувати міста й містечка Дубно, Кременець, Горохів, Ковель, Луцьк, Ківерці²⁵, Степань²⁶, Цумань, Ярмолинці, Мізоч, Локачі²⁷, де були розбиті тюрми, табори для військовополонених, збірні пункти для остарбайтерів, знищувалася окупаційна адміністрація.

З початку квітня 1943 р., користуючись тим, що того року до середини квітня була доволі прохолодна погода й довго лежав сніг²⁸, що змушувало повстанців квартирувати на хуторах і прилісових селах, нацисти почали застосовувати в боротьбі з УПА цілі військові з'єднання й оточувати населені пункти та прилеглі до них лісові масиви²⁹. Так, у райони Березне, Людвипіль, Мізоч, Острог, Шумськ і Кременець було перекинуто одну дивізію в складі двох угорських полків, полку німецьких есесівців і полку, складеного з військовополонених казахів та узбеків³⁰. У розвідувальному донесенні радянських партизанів за 21 квітня повідомлялося: “Організація українських націоналістів посилюється, бульбівці дислокуються між річками Случ і Горинь. В селах створюються загони націоналістів, які озброюються, купуючи зброю за хліб. [...] Німці зараз з усією силою обрушилися на націоналістів, палять українські села, убивають населення, в листівках заявляють, що бульбівці і бандерівці допомагають більшовикам”³¹.

У розпорядженні істориків є німецька статистика втрат у боротьбі проти УПА у квітні 1943 р. Так, гітлерівці повідомляли, що протягом місяця їм вдалося знищити 1 673 “бандитів” убитими, а 283 – захопити в полон³². Очевидно, що до числа вбитих і полонених нерідко зараховували не одного мирного мешканця, які масово гинули й арештовувалися під час пацифікаційних операцій. Свої втрати за квітень німецька поліція подавала доволі скромно – 252 убиті й 140 поранені³³.

Загалом здобутки німців у ході боротьби з УПА за період від 21 лютого до 21 квітня 1943 р. були, відверто кажучи, мізерними. Єдине, що справді виглядало масштабно, – це знищення мирних поселень і вбивство невинних людей. Так, поліції та жандармерії за три місяці вдалося полонити 152 повстанці (ця цифра відверто контрастує зі звітами за квітень, які подані вище), з яких 128 страчено через повішання або через розстріл, решту відправлено до тюрем чи таборів праці; заарештувати 850 осіб, запідозрених у сприянні повстанцям, із них страчено 482 особи; провести операції й облави в 401 населеному пункті, з яких спалено 88; здійснити 90 облав на лісові масиви, під час яких знищено 100 повстанських баз і таборів³⁴. Але при цьому поліцейські захопили лише 3 кулемети, 4 автомати, 26 гвинтівок, 9 пістолетів, 37 ручних гранат, 160 мінометних мін, 3 180 артилерійських снарядів різних калібрів, 7 мотоциклів, 1 мопед, 121 корову, 32 коней, 10 возів, 11 центнерів збіжжя, 54,5 центнера картоплі тощо³⁵. Урешті, німецькі урядовці змушені були констатувати провал антиповстанських акцій навесні 1943 р. і документально засвідчили, що у квітні 1943 р. УПА контролювала всю сільську місцевість на південь від траси Новоград-Волинський – Рівне – Ковель – Брест-Литовськ. На північ від неї упівці вели жорстоку боротьбу за контроль над територією із червоними партизанами³⁶.

У травні 1943 р. повідомлення рясніють інформацією про більші й менші сутички між відділами УПА й німецькими підрозділами, у яких сторони втрачають десятки вояків убитими та пораненими. Повстанці починають практикувати масштабні рейди територією Правобережжя, виходячи в Житомирську, Київську, Вінницьку та сучасну Хмельницьку області³⁷. Німецька поліція змушена була визнати, що активність “націоналістичних банд” зростає. Якщо у квітні 1943 р. німцями було зареєстровано 57 масштабних нападів на німецькі об’єкти, то в травні – уже 70³⁸.

Четвертий етап протистояння між українським визвольним рухом і німецькими окупантами охоплює період від червня до грудня 1943 р. Це час найзапекліших боїв між УПА та німцями на Волині, Поліссі, Правобережжі, коли німецькі сили безпеки здійснювали масштабні операції зі знищення повстанців, вдавалися до терору проти мирного населення, коли німецькі чиновники констатували, що в регіоні палає повстання й вони нічого не контролюють за винятком більших міст і залізничних станцій, на які постійно здійснюються напади. Лише в червні 1943 р. Тучин, Шепетівка, Березне, Томашпіль були атаковані повстанськими відділами, Горохів та Острог, за німецькими свідченнями, були оточені “великими групами банд”, які підконтрольні “бандерівському рухові”³⁹.

Напружена ситуація змушувала гітлерівців до рішучих дій. 7 червня 1943 р. німецьке командування розпочало масштабну антиповстанську операцію. Керування німецькими війсь-

ками взяв на себе командувач СС і поліції при Генеральному комісаріаті Волині й Поділля бригаденфюрер СС Гінцлер⁴⁰. У наказі № 41, підписаному Гінцлером, зазначалося: “Національні заворушення у східних частинах Волині (Любомль, Горохів, Кременець, Володимир, Дубно) тривають далі. Повстання мусить бути знищене, а цілий простір опанований пропагандистськи і господарче. Ціль цю можна досягнути шляхом покликання спеціально вишколеної команди СД, підтримуваної відділами поліції”⁴¹. У Любомлі, Дубні, Горохові та Володимирі було створено спеціальні групи СД, які з допомогою поліційних частин і жандармерії, що були розташовані в усіх містечках та більших селах регіону, мали знищити в лісах “банди” і відновити “німецький порядок” на окупованих територіях⁴². Німецькі каральні команди мали діяти “рухомим способом”, а “опорні та штурмові пункти” повинні були утруднити “пересування банд” лісовими теренами⁴³. Кожен німецький гарнізон, опорний пункт чи каральна група мали щодня звітувати до штабу про становище “банд”, їхню силу й озброєння, власне становище, передислокацію ворога, власні та ворожі втрати тощо. Перші удари повинні були наноситися по штабу й командному складу УПА, задля чого передбачалося посилити розвідку⁴⁴.

Двадцять першого червня територія РКУ була оголошена “зоною антипартизанських операцій”⁴⁵. Від липня 1943 р. до операцій проти УПА було залучено відомого борця з партизанами – командувача всіма протипартизанськими формуваннями на Східному фронті Еріха фон дем Баха-Зелевського. У розпорядженні німецьких генералів було 10 тис. солдатів (німецьких та польських поліцаїв і жандармів), 10 батальйонів мотопіхоти (до 7 тис. осіб) з артилерією, 50 танків і бронемашин, 27 літаків, угорські частини та 5 бронепоездів (базування: Ковель – 2, Ківерці – 1, Здолбунів – 2)⁴⁶. Головний удар, за наказом Е. фон дем Баха-Зелевського, було завдано по півдню Волині (район Володимира-Волинського, Луцька, Рівного, Дубна, Кременця), що дало змогу основним силам УПА, які тоді дислокувалися на північ від залізничної лінії Ковель – Здолбунів – Шепетівка, фактично уникнути великих зіткнень⁴⁷.

Зазнаючи невдач в операціях проти УПА, німецькі каральні сили, до яких масово залучають поляків, у червні-липні 1943 р. здійснюють дикунські пацифікаційні акції проти українських сіл, жертвами яких стають тисячі цивільних мешканців⁴⁸. У відповідь повстанці активізували антинімецькі операції.

За німецькими даними, активність повстанців після каральних акцій проти них не лише не знизилася, а навіть зросла. Загалом протягом липня 1943 р. УПА здійснила 295 атак на німецькі опорні пункти, 682 саботажні акції на залізниці, 119 нападів на господарські об’єкти. Наступного місяця активність націоналістів ще більш посилилася: 391 напад на німецькі гарнізони, 1 034 диверсії на залізниці, 151 атака на підприємства⁴⁹.

Реагуючи на гітлерівський терор проти мирного населення, повстанці відповіли терором і жорстокістю щодо окупантів. Надзвичайно показовою в цьому плані була доля 202-го батальйону допоміжної поліції, складеного з поляків. У червні 1943 р. його перевели на дислокацію в Іванову Долину. Протягом кожного місяця підрозділ втрачав у боях з УПА 12–13 осіб убитими. Як згадував службовець батальйону, “українці паралізували наш рух. Рота стала надто малим військовим підрозділом для оперування. Щоночі на нас нападають українці, які обстрілюють наші бараки щільним вогнем. Переживаємо справжнє пекло. Можемо спромогтися лише на поодинокі випадки з лісу на навколишні села. Увійшовши до села, здійснюємо хаотичну стрілянину, під її прикриттям завантажуємо пару корів або свиней на воза й відступуємо”⁵⁰. Інший польський поліцейський згадував, як разом із німецькими карателями потрапив у засідку українських повстанців коло с. Яполоті. Під однією з вантажівок вибухнула міна, після чого поляки були атаковані з трьох боків. Із 30 поліцейських (20 німців і 10 поляків) цілими із засідки вийшло 6, з яких 3 поранених. “Допомога, яка до нас надійшла, була вже цілком запізною. Вона тільки позабирала трупи, які були обдерті з мундирів і понівечені. Кожен був поранений і замордований пізніше – вони мали відрізані носи та пальці, які позапихали до вуст убитих”⁵¹.

Протягом липня 1943 р. УПА здійснила 295 атак на німецькі опорні пункти, 682 саботажні акції на залізниці, 119 нападів на господарські об’єкти. Наступного місяця активність націоналістів ще більш посилилася – 391 напад на німецькі гарнізони, 1 034 диверсії на залізниці, 151 атака на підприємства⁵².

Восени 1943 р. відбуваються легендарні бої повстанців з німцями в Загорові, Радовичах, під Ковелем, Колками, Кременцем⁵³. Загалом у червні – вересні 1943 р. у боях з УПА загинуло понад 3 тис. німців та їхніх союзників, повстанські втрати оцінюються в 1 237 осіб убитими (не враховуючи цивільного населення й відділів самооборони)⁵⁴. Фактично у вересні – жовтні 1943 р. УПА контролювала більше двох третин сільських районів Волині та Полісся. Німці навіть не намагалися поширити свою владу поза міста й містечка. Така ситуація тривала до приходу фронтових військ вермахту на Правобережжя. Тобто фактично четвертий етап протистояння завершився оголошенням нейтральності до вермахту на Волині й Поліссі, хоча це й не звело до нуля антинімецькі акції УПА в регіоні. Просто вони стали рідшими й мали частіше захисний, ніж наступальний характер.

П'ятий етап протистояння, на наш погляд, охоплює час від січня до жовтня 1944 р. й обіймає територіально Галичину. Його типовими рисами є невизначеність ситуації між ОУН та УПА й німцями – стан “між війною і миром”. З одного боку, німці відступали з України, тобто переставали бути противником для українського визвольного руху, більше того, керівництво визвольного руху бажало б, щоб в Європі вермахт якнайдовше чинив опір Червоній армії, виснажуючи СРСР і підштовхуючи його до революції та розпаду. З іншого боку, командири УПА бачили у відступаючих і часто деморалізованих солдатах вермахту прекрасний об'єкт для нападів задля здобуття зброї, одягу, амуніції тощо. Тому в цей період ми можемо знайти безліч прикладів як переговорів між повстанцями та німцями, актів взаємної допомоги, так, навпаки, можна виділити масу фактів боротьби з німецькими військами. Бої біля Турки, Сокаля, Стрия, Жаб'єго, Жидачева, Підгаєць і Бережан нерідко перетворювалися на завзяті баталії із застосуванням артилерії, бронетехніки й авіації. Аби не бути голослівним і водночас не деталізувати події, наведемо цитату з повідомлення про одне з найбільших протистоянь між німецько-угорськими військами й повстанцями в околицях гори Лопати на стику районів Сколе й Долина 6–16 липня 1944 р., яке зробили польські підпільники. Неприхильне до українців польське підпілля у своїх звітах відзначало, що для боїв із повстанцями зі Стрия й Жидачева виїхало “...70 вантажних автомобілів. Поля і ліси оточені, триває справжня битва. Якими є втрати українських банд – невідомо, німці втратили багато вбитих і поранених. Зі слів певного німецького капітана німецьке військо захопило в українців 2 гармати і 2 танки. З Бориничів повідомляють, що у Бориничах, Борисові і Чижикові підрозділи німецького війська за участю угорського бронепоезда провели операцію проти українських банд. Операція із застосуванням 5 танків і 50 бронеавтомобілів охопила всі навколишні ліси. Є багато вбитих. До українських будівель, де вбито членів банд, військо не допускає нікого, навіть найближчу родину. Під час проведення операції навіть було затримано рух потягів”⁵⁵.

Лише з відходом німецьких та угорських військ за Карпати протистояння українських повстанців з німецькими силами остаточно згасало.

Підсумовуючи викладену вище інформацію, зауважимо, що боротьба українського визвольного руху з окупаційними німецькими силами мала специфічний характер, який визначався стратегічним завданням руху – здобуттям незалежності. Однак, попри це, слід констатувати, що підпілля ОУН і повстанська армія завдали суттєвої шкоди економічному, політичному і військовим планам гітлерівців в окупованій Україні. Опираючись на німецьку, радянську, польську та повстанську інформацію, ми можемо встановити, що втрати німців та їхніх союзників у протистоянні сягнули близько 17 800 осіб убитими, пораненими й полоненими, втрати повстанців – близько 7 300 осіб, підпільники й симпатики втратили до 10 тисяч осіб страченими й арештованими, найбільшими були жертви серед цивільного населення, які можна визначити в проміжку між 25–30 тисячами вбитих.

1. Донецький історик – чому Схід не визнає УПА. – Режим доступу : // <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/01/14/14897/>.

2. ОУН в 1941 році. Документи. Ч. 1. / [упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко та ін. ; відп. ред. С. Кульчицький]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 40; ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – [Б. м.], 1955. – С. 62–63.

3. Див.: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. – Львів : Піраміда, 2001. – С. 53–222.

4. Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941–1955 / зібрав і впоряд. В. І. Сергійчук. – К., 2005. – С. 26.
5. ОУН в 1941 році. Документи. Ч. 2. / [упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко та ін. ; відп. ред. С. Кульчицький]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 351–352.
6. Детальніше див.: Патриляк І. К. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. / І. К. Патриляк. – Львів : Часопис, 2012. – С. 131–147; 157–159.
7. Україна в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів / зібрав і впоряд. В. Косик. – Львів, 1996. – Т. 2. – С. 119–120.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 29.
9. Державний архів Служби безпеки України (ДА СБ України), ф. 13, спр. 372, т. 38, арк. 35.
10. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр. ХХ ст.: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – С. 90.
11. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 317, арк. 37–38.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 22, спр. 76, арк. 35.
13. Україна в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів / зібрав і впоряд. В. Косик. – Львів, 1997. – Т. 3. – С. 27; ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 308, арк. 239.
14. Детальніше див.: Патриляк І. К. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. – С. 197–198.
15. ДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 21–22.
16. Там само, арк. 22–23.
17. ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 4, арк. 4.
18. Там само, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 27.
19. Патриляк І. К. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939 – 1960 рр. – С. 286.
20. ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 6, арк. 6, спр. 5, арк. 51.
21. Там само, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 28.
22. Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 3. – С. 154–155.
23. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 294, арк. 5–6.
24. Русначенко А. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-их рр. / Анатолій Русначенко. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2002. – С. 78.
25. Літопис УПА. – Т. 5 : Волинь і Полісся. – Кн. 3 : Спомини учасників. – Торонто, 1984. – С. 20.
26. Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii.* – Warszawa : Rytm, 2006. – S. 199–200.
27. Детальніше див.: Патриляк І. К. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. – С. 294–295.
28. У березні 1943 р. була холодна погода. Наприкінці березня температура падала до – 7°C ночами. Прохолодна погода стояла до середини квітня, після чого відбулося різке потепління і встановилася майже літня температура (ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 294, арк. 14).
29. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14 : УПА і Запілля на ПЗУЗ. 1943–1945. Нові документи. – К. ; Торонто, 2010. – С. 48–50.
30. Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд / В. Косик // *Визвольний шлях.* – 2002. – № 10. – С. 57.
31. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943–1959. Кн. 1 : 1943–1945. – К. ; Торонто, 2002. – С. 69.
32. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 35.
33. Там само, арк. 32.
34. Там само.
35. Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 294, арк. 6–7.
36. Там само, арк. 44.
37. Детальніше див.: Патриляк І. К. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. – С. 298–301.
38. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 36.
39. Там само.

40. Стародубець Г. М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943). – Тернопіль, 2002. – С. 109.
41. Архів ЦДВР (м. Львів), ф. “Миколи Лебедя”, спр. 541404, арк. 1.
42. ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2.
43. Там само.
44. Архів ЦДВР (м. Львів), ф. “Миколи Лебедя”, спр. 541404, арк. 2.
45. Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА. – С. 160.
46. Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943). – С. 109–110.
47. Шанковський Л. Українська Повстанча Армія / Л. Шанковський // Історія українського війська. 1917–1995. – Л. : Світ, 1996. – С. 526.
48. ДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 71, арк. 8–9.
49. Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. – С. 59.
50. Цит. за. Мотука Г. Українська партизанка 1942–1960... – С. 199.
51. Там само. – С. 205.
52. Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. – С. 59.
53. Детальніше див.: Патриляк І. К. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. – С. 325–331.
54. Муковський І. Т. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко // Воєнна історія. – 2002. – № 5–6. – С. 19.
55. Ziemie wschodnie, Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień – lipiec 1944 r. / wstęp, wybór i opracowanie M. Adamczyk, J. Gmitruk, A. Koseski. – Warszawa ; Pułtusk ; Kielce, 2006. – S. 235–236.

В статтє проанализированы причины, ход и последствия борьбы украинского освободительного движения с немецким оккупационным режимом. Выделен ряд этапов во взаимоотношениях между организованным украинским националистическим подпольем, повстанческой армией и оккупационными силами в 1941–1944 гг., сделана попытка подвести обобщающие цифровые итоги вооруженного противостояния.

Ключевые слова: украинское освободительное движение, подполье, повстанческая армия, оккупационный режим.

In the article analyzes the causes, course and consequences of the struggle of the Ukrainian liberation movement with the German occupation regime. Highlighted a number of stages in the relationship between organized Ukrainian nationalist underground and the Insurgent army and the occupation forces in 1941–1944. Made an attempt to take digital generalize the results of an armed confrontation.

Keywords: Ukrainian liberation movement, the underground, Insurgent army, the occupation regime.

УДК 94 (477)

Мирослава ГУБАРЧУК

ІДЕЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

У статті викладені факти, що висвітлюють ідеї державотворення в політичних концепціях Організації українських націоналістів та окреслюють перспективу життя української нації в усіх сферах політичного, соціально-економічного, культурного розвитку. Автор стверджує, що ідеї державотворення були основою світоглядно-ідеологічної та соціально-політичної програми ОУН і базувалися на таких засадах: визвольна боротьба, національна свобода, соціальна справедливість та були могутнім рушієм й об'єднуючим чинником української нації. Проаналізовано також головні аспекти еволюції суспільно-політичних засад ОУН, які є актуальними на сучасному етапі українського державотворення.